

ERVIN DOLENC

DEAVSTRIZACIJA V POLITIKI, UPRAVI IN KULTURI V SLOVENIJI

Razpad habsburške monarhije in ustanovitev nove jugoslovanske države jeseni 1918 so Slovenci razumeli nenavadno enotno. O odločilnih korakih, ki bi vodili stran od nemške Avstrije, je med takratnimi slovenskimi političnimi voditelji vladal skoraj konsenz. Tako so poleg narodno-liberalnih in katoliških odločilne dneve oktobra 1918 ocenjevali tudi deklarativno nenacionalistični politiki in intelektualci. Časopis *Resnica*, ki ga je po odstavitvi z mesta voditelja Slovenske ljudske stranke jeseni 1917 izdajal Avstriji najbolj zvest slovenski politik, Ivan Šušteršič, je v svoji zadnji, poslovljni številki 2. novembra 1918 zapisal: "Naši Nemci debelo gledajo, kako hitro se vrši prevrat. Niso nam hoteli dati pred leti avtonomije, zavirali so vsako rešitev jugoslovanskega vprašanja. S tem so Nemci postali grobarji Avstrije. Nemška nedostopnost je rodila našo svobodo!"¹ Takratni socialdemokrat in poznejši disident te stranke Albin Prepeluh je v svojih desetletje in pol kasnejših spominskih *Pripombe k naši prevratni dobi* o glavnemu vzroku in vihravosti te odločitve zapisal: "V svojo novo nacionalno prihodnost smo stopili kot politični pesniki iz odpora proti dotedanjemu, nemodremu nemškemu pritisku, proti narodnim krivicam in drugim budalostim obeh vladajočih narodov habsburške monarhije."² Ta germanizacijski pritisk in negotovost, ali bo v reševanje jugoslovanskega vprašanja konec vojne uspelo vključiti tudi Slovence, sta bila tudi glavna vzroka za to, da so slovenski politični voditelji, z redkimi izjemami med intelektualci, poudarjali jugoslovansko narodno enotnost. Samo narodno, to je etnično enotni Jugoslovani (Srbi, Hrvati in Slovenci) naj bi bili po takratnem splošnem prepričanju upravičeni do lastne nacionalne države, za kar so si v okviru habsburške monarhije prizadevali skupaj in v sodelovanju s Čehi in Poljaki.³

Nova nacionalna država, razglašena 29. oktobra 1918 je z ustanovitvijo Narodne vlade SHS v Ljubljani 31. oktobra najprej prevzela upravo. Vlada je že na svoji prvi seji 1. novembra 1918 razglasila slovenščino za uradni jezik na ozemlju, ki ga je nadzirala. Dopusili so tudi sprejemanje nemških vlog, vendar naj bi jih reševali slovensko.⁴ Računali so na ozemlje, ki je bilo večinsko poseljeno s Slovenci, vendar se je to ozemlje začelo zelo hitro krčiti. Z zahoda je proti demarkacijski črti in prek nje prodirala antantna italijanska vojska, Koroško so skoraj v celoti nadzirale nemško-koroške milice, še nekaj časa pa ni bila odločena tudi usoda večjega dela slovenskega podeželja na Štajerskem. Ogroženost je marsikje prispevala k radikalnosti ukrepov proti potencialnim nasprotnikom, to pa je bila v največji meri številna nemška manjšina na tem ozemlju.

Za nemško govoreče se je na ozemlju, ki je leta 1920 pripadlo Kraljevini SHS, pri popisu prebivalstva leta 1910 izreklo več kot 106.000 oseb. To število se je pri prvem popisu prebivalstva v Kraljevini SHS leta 1921 skrčilo na 41.500, vendar je treba upo-

1 Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Ljubljana 1998, 439.

2 Albin Prepeluh *Abditus. Pripombe k naši prevratni dobi*, prvič objavljeno v reviji *Sodobnost* med leti 1934 in 1937, citirano po izdaji Založništvo tržaškega tiska, Trst 1987, 140.

3 Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, Ljubljana 1998, 13–59, posebno 47–48.

4 Sejni zapisniki narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, ur. Peter Ribnikar, 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919, Ljubljana 1998, 54.

števati, da tedaj popisovalci niso več spraševali po pogovornem, temveč po maternem jeziku. Ravno tako so bili težnje in pritiski organizatorjev popisa prav glede jezikovnega opredeljevanja diametralno nasprotni od tistih leta 1910.⁵ Zato o tej veliki razliki govorimo kot o statistični izgubi. Realne ocene o velikem izselitvenem valu od jeseni 1918 do leta 1921 so okrog 30.000. Izselile so se predvsem družine priseljenih nemških uradnikov. Kasnejše izseljevanje naj bi bilo v primerjavi s tem neznatno. Statistična izguba pri naslednjem popisu prebivalstva leta 1931 je bila torej spet pretežno rezultat dotakratnega pritiska oblasti in popisovalcev. Prešteli so le še 29.000 prebivalcev z nemškim maternim jezikom. Nemška propagandna publicistika je ves čas med obema vojnama navajala znatno večje številke, v Sloveniji naj bi živelo več kot 50.000 Nemcev. Vendar pa interne ugotovitve statističnega urada Kulturbunda v Sloveniji iz januarja 1941 z navedbo 28.000 volksdeutscherjev vsaj približno število nemško čutečih prebivalcev Slovenije v tridesetih letih nekako potrjujejo.⁶

Za dober nadzor je bilo treba hitro prečistiti zlasti državno upravo. Upokojevanje, odstavljanje in menjave uradnikov na najvišji ravni je začela Narodna vlada sama že na svoji drugi seji, 2. novembra 1918. Na drugih, vladnim poverjenikom podrejenih področjih dela državne uprave so postopno odpuščali zlasti tiste uradnike, za katere je bilo znano, da so se pred menjavo oblasti politično deklarirali kot Nemci, ne glede na to, ali so bili rojeni v slovenskih krajih ali priseljeni od drugod.⁷ Sicer pa so državni uradniki ponekod že po razglasitvi nove jugoslovanske države 29. oktobra 1918, ko naj bi njihova prisega cesarju postala nična, samoiniciativno začeli uradovati slovensko, npr. na deželnem sodišču v Ljubljani.⁸ Ker je bila Ljubljana edino deželno središče, ki je ostalo pod nadzorom Narodne vlade, so pristojnost večini raznih upravnih, finančnih, sodnih in kulturnih ustanov razširili na vse ozemlje pod nadzorom Narodne vlade in jih preimenovali iz kranjskih v slovenske ali preprosto narodne v smislu narodne enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov.⁹

Novim oblastem se je poleg zamenjav v upravi, postopoma na vseh ravneh, zdelo še najpotrebneje uvesti slovenščino kot učni jezik v šolstvu in spremeniti zunanjo podobo mest na Kranjskem in spodnjem Štajerskem. Veliko zasebnikov je napisal nad svojimi trgovinami, obrtnimi delavnicami, zdravniškimi ordinacijami, advokatskimi pisarnami in drugimi lokali že oktobra 1918, ko je bil potek nadaljnjih političnih dogodkov vse bolj predvidljiv, zamenjalo s slovenskimi. Nova uprava je potem od začetka novembra 1918 podpirala lokalne pobude pri prevzemanju prej nemških kulturnih ustanov oziroma društev. Hkrati z izrinjanjem prebivalstva, ki se je deklariralo kot avstrijsko-nemško, je med različnimi slovenskimi političnimi skupinami potekal tudi boj za čim boljše položaje na izpraznjenem prostoru.

Šolstvo

Šolstvo, zlasti srednje, je bilo kljub pretežno slovenskim učencem tudi na ozemlju,

5 Primerjaj Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien-Köln-Graz 1982; isti, *Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike*, *Zgodovinski časopis*, 1987/2, 297–308.

6 Janez Cvirn, *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*, v: "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nečak, Ljubljana 1998, 62–68.

7 Sejni zapisniki narodne vlade SHS, n. d., 59, 68, 80, 83 in dalje.

8 Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, Ljubljana 2000, 387–389.

9 Sejni zapisniki narodne vlade SHS, n. d., 79, 80.

ki je potem pripadlo Kraljevini SHS, do leta 1918 večinoma nemško. To je bilo za slovenske nacionaliste še posebej moteče, saj so srednje šole vzgajale najpomembnejši sloj prebivalstva, bodoče izobražence, ki naj bi postopoma prevzeli vodilna mesta v slovenski družbi. Težo tega boja ponazarja zlasti celjsko gimnazijsko vprašanje v devetdesetih letih 19. stoletja in njegove politične posledice.¹⁰ Iz istega razloga celih 70 let (od 1848 do 1918) v habsburški monarhiji ni bilo mogoče uresničiti ponavljajoče se zahteve po ustanovitvi slovenske univerze.

V Narodni in Deželni vladi za Slovenijo je do decembra 1920, ko je SLS izstopila iz vlade, Poverjeništvu za uk in bogočastje vodil štajerski politik in srednješolski profesor dr. Karel Verstovšek, od začetka stoletja zaupnik SLS v Mariboru. Sam je zaradi kritik političnih nasprotnikov takoj po odstopu s tega položaja napravil nekakšno poročilo o svojem dveletnem delu: "Znano je, da je bilo to (ljudsko in meščansko op. p.) šolstvo ob prevratu v vsakem oziru razkrojeno. Učiteljstvo je bilo po veliki večini vpoklicano k vojakom, mnogo šol je bilo zaprtih, v mnogih se je vršil pouk le v nekaterih razredih; stanje tega šolstva je bilo naravnost obupno vsled dolgotrajne vojske. Kraj(ev)ni šolski sveti niso funkcionirali, okrajni šolski sveti niso bili deloma sklepčni, deloma so bili, kakor na bivšem Štajerskem, po večini v nemškutarskih rokah."¹¹

Na slovenskem ozemlju, ki je leta 1920 pripadlo Kraljevini SHS, je bil še leta 1900 učni jezik na tretjini osnovnih šol na Spodnjem Štajerskem ali samo nemški ali pa so bile šole dvojezične v izrazito korist nemščine. Na Spodnjem Štajerskem je bilo takrat okrog 15 odstotkov nemškega prebivalstva. Na Kranjskem je bilo nemških okrog 10 odstotkov osnovnih šol, delež v vsem prebivalstvu pa so imeli okrog 5 odstotkov.¹² Od 11 meščanskih šol je bilo 7 nemških. Dosti slabše je bilo s srednjimi in strokovnimi šolami. Do leta 1918 je bilo na tem ozemlju 7 srednjih šol nemških, 6 dvojezičnih in samo 1 slovenska (zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu nad Ljubljano). Prav tako so bila 4 učiteljišča nemška in 4 dvojezična, povsem slovenskega ni bilo. Univerze na Slovenskem pa kljub prizadevanjem od leta 1848 ni bilo mogoče ustanoviti zaradi načela, da se morajo bodoči višji in visoki uradniki izšolati v nemščini in nemškem duhu.¹³

Narodna vlada se je najbolj perečih problemov šolstva na ozemlju, ki ga je nadzirala, lotila še pred prihodom poverjenika Verstovška v Ljubljano, saj je imel ta kot

10 Janez Cvirn, Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895), Kronika, 45/1–2, Ljubljana 1997, 102–111.

11 Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–14. januar 1921 (11. 1. 1921).

12 Dr. Janez Sagadin, Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini, v: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1970, 122, 123, 135; Arnold Suppan, Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Helmut Rumpfer, Arnold Suppan hrs., Wien, München 1988, 312–315.

13 Do leta 1918 so bile na ozemlju poznejše Kraljevine SHS nemške srednje šole: državne gimnazije v Ljubljani, Kočevju, Celju, dve državni gimnaziji v Mariboru, deželna gimnazija na Ptuj ter državni realki v Ljubljani in Mariboru. Utravistične ali dvojezične so bile: dve državni gimnaziji v Ljubljani, državni gimnaziji v Kranju in Novem mestu, samostojni nemško-slovenski razredi (I.–IV. razred) državne nemške gimnazije v Celju in slovenske paralelke (I.–IV. razred) državne nemške gimnazije v Mariboru. Na utravističnih srednjih šolah na Kranjskem so razen nemščine poučevali v nižjih razredih vse predmete v slovenščini, v utravističnih paralelkah na Štajerskem pa je potekal pouk v slovenščini samo pri verouku, latinščini do III. razreda, slovenščini, zemljepisu samo v I. razredu, prirodopisu do II. razreda in pri matematiki do IV. razreda. Druge predmete so poučevali v nemščini. V višjih razredih gimnazij na Kranjskem so poučevali približno polovico predmetov v nemščini. Od učiteljišč so bila nemška: državno moško, deželno žensko in zasebno žensko v Mariboru ter eno zasebno v Ljubljani. Utravistična: državni moško in žensko ter zasebno žensko v Ljubljani in zasebno žensko v Škofji Loki s samo dvema letnikoma. Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–14. januar 1921 (12. 1. 1921).

predsednik Narodnega sveta za Štajersko v Mariboru polne roke dela.¹⁴ Naredbe, ki so urejale razmere na ljubljanski realki in posredno v vseh šolah pod nadzorom Narodne vlade, je 5. in 7. novembra podpisal kar poverjenik za notranje zadeve Janko Brejc. Brejc je najprej zamenjal vodstvo državne realke v Ljubljani, zatem pa še dva realčna učitelja, deželnega šolskega nadzornika Albina Belarja in šolskega svetnika dr. Josipa Binderja. Nadomestil ju je z zanesljivima slovenskima profesorjema.¹⁵ Binder je bil knjižničar in profesor na ljubljanski realki in naj bi po interpretaciji vodilnega liberalnega politika Ivana Tavčarja zadnjih deset let predstavljal jedro vseh političnih spletk proti Slovencem v kranjskem šolstvu. Realčno knjižnico naj bi spremenil v pisarno nemških bojnih društev Südmark, Turnverein in Schulverein. Kot deželni šolski nadzornik za osnovne šole je s pomočjo svojega kolega za srednje šole Belarja nadziral skoraj vse kranjsko šolstvo.¹⁶ Potem ko je Brejc že zamenjal deželna šolska nadzornika za osnovne in za srednje šole, je Verstovšek odslovil še šolske nadzornike za nemške osnovne in meščanske šole na Kranjskem. V smislu degermanizacije in približevanja novim sodržavljanom je organiziral učiteljske tečaje srbohrvaščine.¹⁷

Prva pomembna zadeva, ki jo je Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni vladi sprožil, je bila naredba, o kateri je vlada 14. novembra precej vroče razpravljala. Trdno prepričan, da bi bilo le takoj mogoče odpraviti nemško šolstvo, se je Verstovšek z vso energijo lotil dela pri prvi, "odločni" vladni naredbi. Vendar je z njo naletel na odpor večine članov Narodne vlade, ki je bila proti tako daljnosežnim izzivom druge (nemške) narodnosti. Vlada je menila, da je "končna ureditev šolskega vprašanja (je pa) stvar legislative in je ne more rešiti sedanja prehodna vlada. Zato se Narodna vlada sedaj ne more spuščati v nikake dalekosežne izpremembe na šolskem polju."¹⁸ Pristali so le na revizijo med vojno krivično aretiranih in suspendiranih učiteljev. Verstovšek se je dve leti pozneje spominjal: "V veliko svojo žalost sem moral umakniti svojo prvotno naredbo in predložil kratko naredbo, ki mi je podala prosto roko za preustrojitev šolstva. Koliko truda in dela je stalo to uradovanje bode uvidel vsakdo, če konstatiram dejstvo, da je bilo treba vsako šolo posebej obravnavati in urejevati."¹⁹ Dva dni kasneje, 16. novembra, je vlada potrdila naredbo, s katero je prevzela v upravo vse javno šolstvo in učiteljstvo. Predpisala je izključno slovenski učni jezik na vseh ljudskih (osnovnih) in meščanskih šolah. Drugim narodom je pri zadostnem številu šoloobveznih otrok nedoločno zagotovila manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom ter dopustila manjšinske zasebne šole. Posebna naredba za srednje šole in učiteljska pa je uvedla slovenščino kot učni in kot uradni jezik samo na dvojezičnih šolah.²⁰ Tako so res nemške srednje šole obravnavali vsako posebej. Vendar so zaradi izseljevanja, drugačnega narodnega opredeljevanja in raznih pritiskov ter visokih kriterijev za prijavo že do leta 1923 ukinili vse nemške srednje šole, češ da zanje ni dovolj prijav in nobene potrebe.

¹⁴ Ervin Dolenc, Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920; Milan Ževart, Dejavnost dr. Karla Verstovška v deklaracijskem gibanju in prevratnem času 1918–1919, oboje v: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1995/2, 284–291, 271–283.

¹⁵ Uradni list Narodne vlade SHS za Slovenijo (UL), 2/6 11. 1918, naredba 16; UL, 4/9 11. 1918, naredba 46.

¹⁶ Razmere na ljubljanski realki, Slovenski narod, 23. 9. 1918; dr. Ivan Tavčar, Nemška realka v Ljubljani, Slovenski narod, 2. 10. 1918.

¹⁷ UL, 12/23. 11. 1918, naredba 123.

¹⁸ Sejni zapisniki narodne vlade SHS, n. d., 108–109.

¹⁹ Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–4. januar 1921 (11. 1. 1921).

²⁰ Sejni zapisniki Narodne vlade SHS, n. d., 114–115; UL, 10/20. 11. 1918, naredbi 109 in 110.

O pravici manjšin do posebnega šolstva torej že od samega začetka ni bilo dvoma. Mednarodne in meddržavne pogodbe so Kraljevino SHS k pravici manjšin zavezale šele kasneje. Mirovni sporazum z Avstrijo, podpisan v Saint Germainu 10. septembra 1919, je v delu, ki se je nanašal na odnose s Kraljevino SHS, v 51. členu zagotavljal tudi "zaščito interesov tistih prebivalcev Države SHS, ki se od večine razlikujejo po rasi, jeziku in veri."²¹ Obenem pa je bil v Saint Germainu pripravljen tudi sporazum zaveznikov s Kraljevino SHS o manjšinah, ki ga je slednja podpisala 5. decembra 1919. Ta je zagotavljal le individualno zaščito in enakopravnost na vseh področjih za vse državljane, ne glede na njihovo narodno pripadnost. V 9. členu je bilo zagotovljeno tudi javno manjšinsko šolstvo v jeziku manjšine v krajih, kjer živi zadostno število te manjšine.²²

Vendar je bilo dostikrat s posebno klavzulo o zadostnem številu otrok pristne nemške narodnosti mogoče to pravico v veliki meri ovirati. Poverjeništvu za uk in bogočastje Narodne vlade SHS v Ljubljani je namreč že konec novembra 1918 izdalo naredbo, ki je določala, naj se nemške šole preuredijo v šole s slovenskimi osnovnimi razredi, "za otroke pristne nemške narodnosti, če jih je zadostno število (40 na razred), pa naj se tem razredom priklopijo vzporednice z nemškim učnim jezikom." Na šolah, kjer so učenci "izključno otroci pristne nemške narodnosti v zadostnem številu (40 na razred), ostane nemški učni jezik, uvesti pa je treba takoj tudi slovenščino kot obligatni predmet".²³ Na podlagi stališč Višjega šolskega sveta v Ljubljani, ki je bil kmalu povsem v rokah jugoslovansko-nacionalistično in protinemško razpoloženih predstavnikov liberalnega političnega izvora, so od junija 1921 pri določanju "nemške pristnosti" otrok uporabljali zelo stroge kriterije. Otroci iz mešanih zakonov ali s slovensko zvenečim priimkom niso veljali za "pristne" in niso smeli obiskovati pouka v nemških razredih. O tem so navadno odločali krajevni šolski sveti. Tako so do leta 1922 ukinili ali spremenili v slovenske 11 dvorazrednih, 5 trirazrednih, 12 štirirazrednih in 23 petrazrednih nemških osnovnih šol. Na Spodnjem Štajerskem pa so poleg tega ukinili še 19 utrakoviških šol in nekaj nemških zasebnih osnovnih šol ter otroških vrtcev. Nemški razredi so ostali samo še v 14 občinah.²⁴

S predpostavko, da je velika večina prebivalstva, ki se je opredeljevala za Nemce, v resnici samo prilagojena prevladujočemu meščanskemu kulturnemu okolju – nekaj agrarnih področij z ostanki stare kolonizacije iz nemškega prostora je predstavljalo le izjemo – dejansko pa naj bi bili slovenskega izvora, so nove oblasti na različnih ravneh skušale z raznimi pritiski popraviti narodno strukturo prebivalstva po mestih. Ljubljanski magistrat je na primer slovenske starše že 14. novembra pozival, naj otroke, ki jih imajo v kaki nemški šoli, takoj prepíšejo v slovensko. Kdor ne bo vzgojen v narodnih šolah, "ne bo imel upanja, da doseže v Jugoslaviji količjak ugodno eksistenco, javne službe pa sploh ne."²⁵

Zlasti od začetka delovanja Višjega šolskega sveta v Ljubljani z novim letom 1919,²⁶ posebej pa po mariborskih demonstracijah za nemški značaj Maribora 27.

²¹ Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, ur. Momir Stojković, II. tom (1919–1945), Beograd 1998, 30.

²² Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, ur. Momir Stojković, II. tom (1919–1945), Beograd 1998, 34–41; Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Wien, München 1988, 176–180.

²³ Andrej Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije, Zgodovinski časopis, 1986/3, 312.

²⁴ Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem, n. d., 71.

²⁵ UL, 8/16. 11. 1918.

²⁶ Višji šolski svet v Ljubljani je prevzel posle dotodanjih deželnih šolskih svetov iz avstrijskega obdobja in je neposredno upravljal državne srednje šole, učiteljsišča, meščanske in osnovne šole za Slovenijo. Imenoval je

januarja 1919, kjer so aktivno sodelovali nemški učitelji in celi šolski oddelki,²⁷ so nove šolske oblasti začele intenzivneje odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljeni slovenske. Največ zamenjav je bilo na Štajerskem, kjer so lahko uporabili prihajajoče primorske emigrante.²⁸ Samo po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200–300 osnovnošolskih učiteljev ter učiteljev na meščanskih šolah. Večina se jih je izselila v Avstrijo. Nekdanje nemške šole so preuredili v slovenske, za nemške učence pa so ustanovili nemške paralelke. Septembra 1919 se je podoben preustroj začel v tedaj pridobljenem Prekmurju. Zaradi pomanjkanja kvalificiranih so nastavili precej pomožnih učiteljev. Po plebiscitu jeseni 1920 je v Slovenijo prišlo 214 učiteljev s Koroške.²⁹

Odločnost in radikalnost poverjenika Verstovška je naletela na odpor tudi v strokovni javnosti. Pri reorganizaciji srednjega šolstva je aktivno sodelovalo Društvo slovenskih profesorjev. Ožji odbor in izredni občni zbor društva sta o reorganizaciji srednjih šol na Slovenskem razpravljala 6. in 11. novembra 1918.³⁰ Profesorji so se sicer strinjali s hitro slovenizacijo šolstva, imeli pa so nasprotna stališča s poznejšimi Verstovškovimi glede (re)organizacije šolske uprave. Strokovna organizacija je zahtevala, da mora poverjenik imenovati strokovne referente in nadzornike, ki bi imeli pri pedagoških in personalnih vprašanjih "edini besedo". Proti Verstovškovega konceptu hitre reorganizacije so menili, da "popolnega in naglega preobrata v vsem našem šolstvu ne smemo sedaj izvršiti." Večje spremembe, ki naj bi bile trajne, je treba temeljito pripraviti s proučevanjem tujih vzorcev, domačih razmer in z usklajevanjem z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Zahtevali so, naj iz šolske uprave odslovijo vse, "ki so z neverjetno servilnostjo služili nemškemu sistemu ... Popolna sprememba oseb na centralnih mestih je tem važnejša, ker bo reformno delo obtičalo, če bo izvršitev izročena možem s starimi mislimi". Po drugi strani so bili pri slovenizaciji srednjih šol od Verstovška celo radikalnejši. Za gimnazijo na Ptuju, žensko učiteljsko v Mariboru, nemški gimnaziji v Ljubljani in Gorici ter za gimnazijo v Kočevju so zahtevali takojšen razpust, ker naj bi to bili zavodi, ki jih je avstrijska vlada ustanovila samo za priseljene uradnike, oficirje ali renegate. Šolam, ki so bile dotlej nemške, a so rabile tudi Slovincem (gimnazija v Celju, realki v Ljubljani in Gorici ter nemški učiteljski v Mariboru in Celovcu), naj oblasti takoj zagotovijo slovensko vodstvo in naj jih čimprej poslovenijo. Gimnazije in realke v krajih, kjer bi morali mesto priznati tudi Nemcem (gimnazije v Mariboru, Celovcu in Beljaku ter realki v Mariboru in Celovcu), naj bi v svojih temeljnih razredih poslovenili, ohranijo pa naj nemške paralelke. Profesorji torej nemški manjšini niso priznavali pravice do svojih srednjih šol, temveč le do nemških paralel na slovenskih šolah. Kljub radikalnosti svojih zahtev so profesorji pripominjali, naj bi

učitelje na osnovnih in meščanskih šolah. Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, V: Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, 696; Fr. Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske šole ter učiteljska v Sloveniji, I.–IX., Slovenska šolska matica, Ljubljana 1921–1930; Ervin Dolenc, Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929, Prispevki za novejšo zgodovino, 1992/1–2, 35–45.

27 Dr. Ivan Senekovič, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru, Kronika slovenskih mest, III/1, 59–64 in III/2, 110–114, Ljubljana 1936.

28 Od italijanske zasedbe Primorske do Gentilejeve šolske reforme leta 1923, ki je vse šole v Italiji italijanizirala, je v Kraljevino SHS pribežalo več kot 350 slovenskih učiteljev. Minka Lavrenčič Pahor, Primorski učitelji 1914–1941, Trst 1994, 19–28.

29 Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, v: Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, 692; Metod Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, 92.

30 ARS, Narodni svet, f. 3, Šolska uprava, Poročilo o izrednem občnem zboru Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani; Slovenec, 3. 12. 1918.

brez potrebe ne premeščali nikogar, pri premeščanju naj bi se ozirali na osebne in družinske razmere ter s pristranskostjo ne izzivali strankarskih preprirov.³¹

Šolska uprava pod vodstvom Karla Verstovška je torej vse utrakvistične srednje šole na ozemlju, ki je ostalo pod upravo Narodne vlade, poslovenila. Na nižji stopnji so takoj uvedli uro srbohrvaščine na teden. Nemščino so skrčili s petih oziroma štirih ur na tri, na višji stopnji pa s treh na dve uri. Zato se je lahko razširil pouk slovenščine v približno obratnem sorazmerju z nemščino. Avstrijsko domoznanstvo so zamenjali z domoznanstvom kraljevine SHS. Domoznanstvo in nemščina sta bila s slovenščino zamenjana tudi pri maturi. Od zavodov, za katere so profesorji zahtevali takojšen razpust, je bilo ukinjeno samo deželno žensko učiteljišče v Mariboru, pa še ta ukinitvev je sprožila ostre proteste "liberalcev". Nasprotna politična stran je po obnovi kulturnega boja Verstovška obtoževala, da z ukinitvijo državnega ženskega učiteljišča namerno usmerja dijakinje na cerkveno žensko učiteljišče v Mariboru. Šolo so v šolskem letu 1920/21 spet obnovili. Nemška je ostala samo ena gimnazija v Ljubljani, ki se je postopoma spremenila v realno gimnazijo z obveznim poukom slovenščine. Kočevsko gimnazijo so skrčili na slovensko nižjo realno gimnazijo. Ptujsko gimnazijo so v šolskem letu 1919/20 povsem poslovenili. Slovenizirali so tudi nemški gimnaziji v Celju in Mariboru ter realki v Ljubljani in Mariboru. Od teh so gimnazije v Novem mestu, Celju in na Ptuj ter II. gimnazijo v Ljubljani spremenili v realne gimnazije. Na novo so v šolskem letu 1919/20 ustanovili dva razreda gimnazije in en razred učiteljišča v Velikovcu za Koroško ter slovensko gimnazijo v Murski Soboti. Zavoda v Velikovcu sta bila po plebiscitu razpuščena. Pri spreminjanju klasičnih humanističnih gimnazij v realne gimnazije, ki so bile kompromis z realkami, je bil glavni protagonist po izobrazbi klasični filolog Verstovšek. Takrat je prevladalo mnenje, da je klasična gimnazijska izobrazba z osmimi leti latinščine in s šestimi leti grščine preživela, ker ne daje dovolj praktične izobrazbe, predvsem naravoslovja in živih jezikov. Spreminjanje klasičnih v realne gimnazije pa je rodilo odpor, ki se je leta 1920 manifestiral v ustanovitvi Društva prijateljev humanistične gimnazije.

Od štirih dvojezičnih in štirih nemških učiteljišč (polovica je bila zasebnih), so vse poslovenili, razen zasebnega nemškega šolskega kuratorija v Ljubljani, ki je bil ukinjen.³²

Pred prvo svetovno vojno se je na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem, torej brez Koroške, na 18 državnih in zasebnih srednjih šolah in na 8 učiteljiščih šolalo okrog 8.000 dijakov. Na ozemlju kasnejše Kraljevine SHS je 14 srednjih šol in 7 učiteljišč obiskovalo okrog 5.500 otrok. Samo na srednjih šolah (gimnazijah in realkah) je bilo v šolskem letu 1913/14 na ozemlju kasnejše Kraljevine SHS 31 odstotkov Nemcev, torej precej več, kot se jih je ob popisu leta 1910 na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem izreklo za nemški pogovorni jezik (10 odstotkov). V šolskem letu 1937/38 je bilo med 12.000 učenci srednjih šol le še 250 nemških dijakov in dijakinj, torej 2,08 odstotka ali manj kot je bilo nemškega prebivalstva ob popisu iz leta 1931 (2,53 odstotka). To nedvomno kaže na politični pritisk do nacionalnega opredeljevanja, verjetno pa tudi na odločitve za šolanje manjšinskih otrok v tujini.³³

Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani so imeli Nemci v šolskem letu 1937/38 v Sloveniji kljub vsemu še 30 manjšinskih razredov z nemškim učnim jezikom

31 ARS, Narodni svet, f. 3, Šolska uprava.

32 Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–14. 1. 1921.

33 Josip Turk, Prosveta, v: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Jugoslavije, ur. dr. Jože Lavrič, dr. Josip Mal, dr. France Stele, Ljubljana 1939, 182–186; Josip Breznik, Nekaj statistike in pripomb k razvoju naše srednje šole, Ob dvajsetletnici Jugoslavije, Misel in delo, IV/12, Ljubljana 1938.

in 1.238 učenci, skoraj še enkrat toliko (1.066) nemških učencev pa, največkrat zaradi premajhnega števila prijavljenih, ni imelo možnosti obiskovati nemških šol. Dva nemška razreda sta bila takrat v Mariboru, dva v okraju Murska Sobota, štirje v okraju Ljutomer, ostalih 22 pa na Kočevskem, kjer je bila nemška manjšina najmočnejša (okrog 10.000 ali 24 odstotkov). Na drugih vrstah šol nemška manjšina ni imela več svojih razredov.³⁴

Kljub poskusom, da bi nemščino, po vojni pač kot tuji jezik, na gimnazijah počasi nadomestili francoščina in tudi angleščina, se to ni obneslo. Francoščina je postala drugi tuji jezik, poskuse z angleščino so počasi opustili, ključ do velike večine strokovne literature po slovenskih knjižnicah in tudi do svetovnega leposlovja pa je ves čas do druge svetovne vojne ostala nemščina. Tako je nemščina ohranila primat tudi med tujimi jeziki v šolah.³⁵

Gledališče

Slovensko gledališče v Ljubljani si je delilo oder z nemškimi predstavami v Deželnem gledališču. Med letoma 1914 in 1918 je mirovalo. V prostorih Deželnega gledališča je deloval kinematograf. Ujemanje letnic z začetkom in s koncem prve svetovne vojne pa je naključno. Gledališče je zamiralo že vrsto let prej in je zamrlo še pred začetkom vojne. Pobuda za njegovo oživitev se je pojavila še sredi vojne, nekako vzporedno z deklaracijskim gibanjem jeseni 1917, ko je začelo redno igrati tudi nemško gledališče v Ljubljani. Slovenskemu gledališkemu konzorciju je uspelo odprtje sezone 29. septembra 1918, mesec pred koncem vojne.

Gledališče je leta 1914 po mnenju Dušana Moravca zamrlo zaradi okusa obiskovalcev, ki so jim bili ljubši zabavni večeri, kot zahtevnejša dramatika. Odločitev o ukinitvi gledališča je sprejel kranjski deželni odbor. Njegovo obuditev pa so posamezni gledališki zanesenjaki "oprli na dva temelja, ki nista mogla zagotoviti trajne zdrave rasti – v umetniškem pogledu na nadaljevanje nekdanjega nezahtevnega izročila, v organizacijskem in poslovnem pa na moč zasebnega kapitala..."³⁶

Umetniška vprašanja Poverjeništvu za uk in bogočastje niso zanimala. Država je s pomočjo umetnikov upravljala samo državna gledališča, pa še ta so bila neposredno podrejena ministrstvu za prosveto v Beogradu. Kljub temu je Verstovšek za vprašanja umetnosti novembra 1919 pri Poverjeništvu imenoval Gledališko komisijo, ki naj bi se ne glede na naslov ukvarjala z vsemi aktualnimi umetniškimi vprašanji. Sestavljalo jo je 10 pisateljev, 4 glasbeniki in 3 slikarji.³⁷ Vzpostavitev predvojnega stanja v slovenskem gledališču s prehodom v novo nacionalno državo kmalu ni več zadovoljevala. Na silvestrovo 1918 se je začel *Slovenski narod* spraševati: "Svojčas smo mislili, da polnijo nemško gledališče kazinoti, nemški častniki in razni privandrani uradniki. Toda Kazina je zdaj prazna, nemških oficirjev ni več in privandraci odhajajo – nemško gledališče pa

34 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god., Sarajevo 1932, 292–345; Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes, katalog z razstave, Muzej Kočevje, marec–maj 1995, 16; Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1937/38, Ljubljana 1939, 29; France Ostanek, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju, v: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1970, 634.

35 Cene Kranjc, Knjižnice, v: Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, 260.

36 Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, 7–8; France Koblar, Narodno gledališče, v: Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 675.

37 UL, 165/26. 11. 1919.

je polno, in sicer sedi v njem: slovenska publika. Prej je bilo to še "nobel", zdaj pa bolj na skrivaj, češ slovensko je vedno polno in razprodano, ne dobi se vstopnice, zato moramo v nemškega. Izgovor je dober. Ker pa je slovensko gledališče res vsak dan polno, bo treba misliti v Ljubljani na drugo gledališče. In ker mislimo, da v Ljubljani ne bo nikoli več toliko Nemcev, da bi rabili svoje gledališče, bo treba misliti, kako v sedanjem nemškem otvoriti drugo slovensko sceno.

Vemo, da Ljubljana še ni očiščena, treba bo vzeti veliko metlo v roke. Popolnoma pa bo primerno v posloplju ustvariti ljudsko gledališče, ki bi s svojim repertoarjem dopolnjevalo slovensko narodno gledališče."³⁸

Medtem ko je *Slovenski narod* konec leta 1918 še menil, da bi nemško gledališče prevzel slovenski gledališki svet, nekaj večerov na teden pa bi ga prepustil Nemcem (za 100 do 200 Nemcev naj bi bilo to dovolj), so se razmere čez dober mesec že povsem spremenile. Januarja 1919 je prišlo v nemškem gledališču do slovenskih demonstracij, po katerih je Narodna vlada gledališče zaprla. Po teh dogodkih se je Slovenski gledališki konzorcij začel dogovarjati za prostore z vodstvom nemškega gledališča. Stavba, dograjena leta 1911, je bila namreč v društveni lasti. Najbolj zagreti so utemeljevali, da je bil denar za njeno gradnjo pravzaprav slovenski. Gradnjo so namreč omogočili cesar, nekaj nemških magnatov in Kranjska hranilnica.³⁹ Ko je Kranjska hranilnica po prvratu prišla v slovenske roke, so ji kot glavnemu sponzorju *Theatervereina* nekako vsilili lastništvo nemškega gledališča. Ob podržavljenju je Kranjska hranilnica stavbo prepustila državi pod pogojem, da bo ta zanjo skrbela. V zameno si je zagotovila le brezplačni loži za vse predstave v obeh gledališčih.⁴⁰

Sredi januarja je konzorcij zaupal režiserju in igralcu Hinku Nučiču nalogo, naj prevzame stavbo nekdanjega nemškega gledališča. V treh tednih je Nučič pripravil premiero dolga leta prepovedanega Jurčič-Levstikovega *Tugomerja*. Sam je režiral, igral naslovno vlogo, pripravil sceno in kostume.⁴¹ Tako je Nučič postal ravnatelj Drame v nekdanjem nemškem gledališču, v starem deželnem gledališču pa so odtlej igrali opero, opereto in balet.

V začetku je Hinko Nučič opravljal poleg drugih poslov tudi dramaturško delo, kmalu pa mu je direktorij konzorcija, katerega duhovni vodja je bil Fran Govekar, mimo njegove volje in vednosti nastavil dramaturga, Nučiču dotlej neznanega Pavla Golio. Ta je marca s *Službenim redom v dramskem gledališču* dobil neprimerno večja pooblastila, kot jih je imel upravitelj Nučič sam. Po tolikih prošnjah, da se je vrnil iz Zagreba in iz nič začel z resnim delom, je bila to za Nučiča prevelika žalitev. V Ljubljani je ostal le še do konca sezone. Preden se je hotel vrniti v Zagreb, je njegov domoljubni čut podlegel prošnjam Mariborčanov, naj na narodnostni meji (spet skoraj iz nič) naredi umetniško zrelo slovensko gledališče.

Postavitev slovenskega gledališča v Mariboru je imela pomembno vlogo pri slovenizaciji tega mesta in utrjevanju slovenstva na najbolj občutljivem delu severne meje. O svojih dilemah in željah je mariborsko Dramatično društvo 22. junija 1919 pripravilo posvetovanje, ki ga je osebno vodil poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek. Predstavil je stališče Narodne vlade, da je treba podpirati gledališča "tudi v pokrajini in ne samo v Ljubljani", vendar na gledališče, ki bi ga vzdrževala država, ni bilo mogoče računati. Prevladalo je mnenje, da je potreben izkušen strokovnjak, ki bi v krajšem času

³⁸ K vprašanju nemškega gledališča v Ljubljani, *Slovenski narod*, 31. 12. 1918.

³⁹ Novo gledališče v Ljubljani, *Slovenski narod*, 7. 2. 1919.

⁴⁰ Anton Lajovic, Ali kriza samo našega gledališča, *Jutro*, 22. 1. 1927.

⁴¹ Hinko Nučič, Igralčeva kronika III., Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 27, Ljubljana 1964, 75; Moravec, n. d., 17.

postavil na noge temeljno kulturno ustanovo na severni meji. Nučičev spor z ljubljanskim konzorcijem je bil torej Mariborčanom dobrodošel. 27. septembra 1919 je tako *Tugomer* odprl tretje slovensko profesionalno gledališče. Svojo zadnjo sezono pred požigom Narodnega doma je takrat namreč še igralo tudi Dramatično društvo v Trstu.⁴²

V Mariboru se z Maistrovim prevzemom nadzora na gledališkem področju ni kaj dosti spremenilo. V mestnem gledališču so še vedno igrali nemške predstave, amatersko slovensko Dramatično društvo pa je šele aprila 1919 v Narodnem domu uprizorilo nekaj skromnih predstav. Šele po junijskem posvetovanju so v društvu in v mestnem svetu razčistili, kakšne sploh so mariborske gledališke ambicije in perspektive. Narodna vlada je stavbo mariborkega nemškega gledališča sekvestrirala in 31. maja 1919 razpustila *Theater und Casino Verein*, vendar je šele 13. julija posebna komisija prevzela gledališče, kino, restavracijo in kazino. Hinko Nučič pa je moral za prvo sezono 1919/20 precej dotrajano gledališko stavbo prevzeti v zakup kot zasebni ravnatelj in iz svojih prihrankov plačati prve igralce, sceno ter nujna vzdrževalna dela. Mariborski mestni svet, kjer je bila takrat še polovica Nemcev in polovica Slovencev, je namreč odklonil podporo novi slovenski ustanovi. V pogodbi z mestno občino se je slednja obvezala samo za vzdrževanje gledališča do vsote 30.000 kron, medtem ko je proračun stroškov za prvo sezono znašal skoraj 600.000 kron. Šele sredi druge sezone, 1920/21, je tudi nova država izplačala 900.000 kron subvencije. Pravo podržavljenje mariborskega gledališča pa je prineslo šele imenovanje novega vršilca dolžnosti upravnika Narodnega gledališča v Mariboru, dr. Radovana Brenčiča, s strani kraljevega pokrajinskega namestnika za Slovenijo Ivana Hribarja, spomladi 1922.⁴³

Gledališči v Celju in na Ptujju so Slovenci prevzeli vzporedno z mestno občino oziroma upravo, kjer so sicer sodelovali tudi tamkajšnji Nemci. V celjskem mestnem gledališču so za prvo predstavo po vojni, 14. decembra 1918, povabili kar Hrvatsko kazališče iz Zagreba. Dramatično društvo v Celju je uspelo obnoviti svoje delo šele 30. decembra 1918, prvo predstavo pa so pripravili 1. februarja 1919 z Govekarjevimi *Legionarji*.⁴⁴ Dramatičnemu društvu Ptuj pa je uspelo skleniti desetletno pogodbo z mestno občino za najem mestnega gledališča šele leta 1923.⁴⁵

Filharmonija

Academia Philharmonicorum, ki naj bi bila predhodnica Filharmonične družbe, je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1701. V 18. in v prvi polovici 19. stoletja so v njej aktivno sodelovali Nemci in Slovenci. Izrazito nemški značaj je začela prevzemati šele v času rasti slovenske narodne zavesti, ko so se kranjski Nemci začeli čutiti ogrožene. Etnično ločevanje se je zlasti začelo v 60. letih 19. stoletja. Filharmonija je postala nemška kulturna postojanka po ustanovitvi Glasbene matice 1872. leta. Kot vsem nemškim kulturnim ustanovam na Kranjskem ji je močno gmotno ozadje nudila Kranjska hranilnica. Ta je podpirala gradnjo nove društvene hiše z dvema koncertnima dvo-

42 Moravec, n. d., 48–51, 140–164.

43 Moravec, n. d., 148–164.

44 Jerneja Ristič, *Slovensko gledališko ustvarjanje v Celju (1848–1951)*, diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 1999, 39; Ervin Dolenc, *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana 1996, 281–282.

45 *Jutro*, 22. 3. 1925 in 11. 4. 1925; *Ptujsko gledališko vprašanje*, *Jutro*, 30. 12. 1927; primerjaj Ervin Dolenc, *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana 1996, 281.

ranama na ljubljanskem Kongresnem trgu v 90. letih in kasnejše vsakoletno delovanje.⁴⁶

Leta 1918 so se Nemci na Kranjskem znašli v novi slovanski nacionalni državi. Zaradi zaostrenih mednacionalnih odnosov so utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. V začetku leta 1919 se je v Glasbeni matici oglasil pravnik in skladatelj Anton Lajovic z novico, "da se namerava ustanoviti v ljubljanski 'Tonhalle', to je v filharmonični dvorani, neki kino in je temu baje že obljubljena od strani vlade koncesija". Tako naj bi preprečili, da bi poslopje rabilo slovenski kulturi. Slovenci pa bi radi *Philharmonische Gesellschaft*, kot se je uradno imenovala, spravili pod državno nadzorstvo. Z vlado sta se pogajala podpredsednik Glasbene Matice France Kimovec in odbornik Anton Lajovic. Deželna vlada je upoštevala njun predlog in je v začetku aprila 1919 Lajovica imenovala za državnega nadzornika Filharmonične družbe. Dober teden za tem, 10. aprila, so Nemci sklicali občni zbor, na katerem so sklenili spremeniti društvena pravila. Po novem naj bi v primeru, če bi se društvo razšlo ali bi ga razpustili, s premoženjem po svojem preudarku upravljal zadnji društveni odbor. Nove člane bi imel pravico sprejemati le občni zbor s tajnim glasovanjem. Tako bi preprečili dotok Slovencev v društvo brez odgovornosti društvenega odbora. Društveno premoženje, to je stavba filharmonije z opremo, bi bilo odtegnjeno njegovemu glavnemu namenu, podpori glasbe na Kranjskem. Nadzornik Lajovic je zato sklepe občnega zbora razveljavil. Deželna vlada je društveni odbor o tem obvestila 13. novembra 1919. Še prej pa je društveno delovanje ustavila. Ker takemu odboru in občnemu zboru ni zaupala, ga je postavila pod lastno upravo. Upravitelj Lajovic je s tem prevzel vse funkcije odbora. Septembra in oktobra 1919 je ob pobiranju članarine iz društva izstopilo okrog 50 od približno 150 rednih članov, Lajovic pa je medtem sprejemal nove člane. 29. novembra 1919 je končno sklical občni zbor, ki se ga razveljavljani odborniki in precej starega nemškega članstva ni udeležilo. Ta občni zbor je izvolil po veljavnem statutu novi društveni odbor, sestavljen iz zanesljivih slovenskih glasbenikov. Tako je uradno še vedno *Philharmonische Gesellschaft* prišla v slovenske roke. Nemci so ob teh dogodkih večkrat javno protestirali, čeprav jim je bilo verjetno vnaprej jasno, kakšni bodo uspehi. Občni zbor Filharmonične družbe je julija 1921 sprejel nova društvena pravila, ki so preprečevala konkurenco Glasbeni matici. Filharmonična družba je bila priključena Glasbeni matici kot podružnica. Že več kot leto prej sta Filharmonična družba in Matica sklenili prvo najemno pogodbo za prostore na Kongresnem trgu z večino inventarja in arhivom *Philharmonische Gesellschaft*. Glasbena matica je tako dobila tudi koncertno dvorano.⁴⁷

Kazina

Po italijanskih zgledih, o čemer priča tudi ime, je Ljubljana imela kazinsko društvo kot družabno središče višjih slojev, zlasti trgovcev in uradnikov, že pred letom 1775. Društvo je takrat domovalo v tedanjem lontovžu (danes sedež SAZU). V 30. letih 19. stoletja sta se njegovo delovanje in članstvo toliko razširila, da so si leta 1837 zgradili lastno reprezentančno stavbo na prazni parceli ob severni strani ljubljanske Zvezde.

⁴⁶ Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987, 67–72.

⁴⁷ Anton Lajovic, Ljubljanska "Philharmonische gesellschaft" in mi Slovenci, Slovenec, 20. in 21. 12. 1919, Slovenski narod, 21. in 23. 12. 1919; A. Lajovic, Družba Philharmonische Gesellschaft in predsednik dr. Schweiger, Naprej, 17. 1. 1920; Primož Kuret, Umetnik in družba, Ljubljana 1988, 14–38, 83–91; Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987, 67–80.

Člani društva so bili takrat tudi slovenski narodni buditelji France Prešeren, Matija Čop, Miha Kastelic, Andrej Smole idr. Od resnejše konfrontacije slovenskega in nemškega nacionalizma v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja je Kazina postala nemška trdnjava in "generalni štab" kranjskih Nemcev. Zato je nove oblasti po letu 1918 niso dolgo trpele. Takoj po prevratu je Narodna vlada stavbo sekvestrirala, zasedla jo je vojska, potem pa je bila nekaj časa prazna. Narodna vlada je delovanje "zloglasnega" društva zamrznila in mu podobno kot Filharmonični družbi postavila posebnega državnega upravitelja, ki je imel pristojnosti društvenega odbora. Verjetno postopek ni bil pravno dovolj utemeljen, saj so ga Nemci dve leti na najrazličnejše načine poskušali ovreči. Razmere so se po prevratu povsem spremenile. Samo v poslovnem letu 1918/19 je od 169 članov društvo zapustilo 77 ali 45 odstotkov članov. Tudi kavarno v Kazini so že februarja 1919 dali v najem Slovencu Franu Krapežu in jo preimenovali v Zvezdo.⁴⁸

Državni upravitelj Jožko Bitenc je sklical prvi povojni občni zbor šele 20. junija 1921, ko je bilo članstvo že pretežno slovensko. Na naslednjem občnem zboru čez poldrugo leto je imela Kazina poleg 205 rednih slovenskih članov še vedno tudi 19 rednih članov izpred prevrata, torej Nemcev, katerih članstvo bi poteklo januarja 1923, če ne bi plačali članarine. To so slovenski člani in ravnateljstvo seveda pričakovali. Občnega zbora decembra 1922 se namreč niso udeležili. Ravnateljstvo se v naslednjih letih ni bistveno spreminjalo. Ostalo je trdno v rokah članov Jugoslovanske demokratske stranke vse do leta 1945, ko je Kasino na zelo podoben način prevzela Komunistična partija Slovenije.⁴⁹

Nemška hiša v Celju

Značilen postopek pri prevzemanju nemških ustanov po prevratu se je v Celju zavlekel še v trideseta leta. Celjsko nemštvo, verjetno najbolj militantno na slovenskem etničnem ozemlju, je bilo potem, ko je celjska gimnazija dobila slovenske paralele in so Slovenci v mestu zgradili Narodni dom, nekako prisiljeno pretirano poudarjati nemškost Celja. Leta 1898 so celjski Nemci ustanovili društvo Nemška hiša (Deutsches Haus). Leta 1907 je bila impozantna stavba nasproti celjskega kolodvora v izrazito nemškem neogotskem in neorenesančnem stilu končana. Po prevratu se je Deželna vlada za Slovenijo na podlagi odredbe o popisu, zaplembi in likvidaciji premoženja državljanov sovražnih državi pripravljala na njeno zaplembo in je društvo postavila pod nadzor. Društvo je na hitro sklicalo občni zbor, ki je v nasprotju z vladno naredbo potrdil prodajo Nemške hiše enajstim svojim članom, da bi jo kot individualno zasebno lastnino lažje obvarovali pred slovensko nevarnostjo. Pri tem je društvo delovalo v nasprotju z lastnim statutom, ki je predvideval, da društveno premoženje v primeru razpusta pripade društvu Südmark iz Gradca. Tako je zahtevo po ustavitvi prodajnega postopka junija 1919 utemeljeval celjski magistrat, septembra istega leta, ko je društvo razpustila, pa tudi Deželna vlada. Hišo so si Nemci prodali po nizki ceni 260.000 kron. Ker bi hiša po društveni razpustitvi pripadla tujemu društvu, naj bi po septembru veljala za zaplenjeno. Deželna vlada je zato decembra 1919 vložila tožbo proti takratnim enajstim lastnikom, ki so bili vpisani v zemljiško knjigo, in zahtevala vzpostavitev

⁴⁸ ARS, Društvo Kasino v Ljubljani, Skontro-Buch des Kasino Vereines in Laibach; Kazina, Slovenski narod, 22. 2. 1919; dr. Ivan Lah, Ob stoletnici ljubljanske Kazine, Kronika slovenskih mest, III/3, 182–183 in III/4, 201–206, Ljubljana 1936; isti, Zvezda, Kronika slovenskih mest, II/3, 52–56, Ljubljana 1935.

⁴⁹ ARS, Društvo Kazina, Ljubljana, Občni zbor 21. 12. 1922, zapisnik in seznam prisotnih; Občni zbor društva "Kasino", Jutro, 21. in 25. 6. 1921.

prejšnjega stanja. Vendar je bila tožba na vseh treh sodnih ravneh zavržena. Celjski Nemci so hoteli julija 1924 ustanoviti novo društvo Union, kakor so stavbo takoj po prodaji preimenovali (hotel Union), in tako hišo dobiti po starih društvenih pravilih, ki so dovoljevala dedovanje društvenega premoženja novemu društvu z enakimi cilji. V tem primeru so bili cilji družabno in kulturno življenje nemške manjšine v Celju in okolici. Prošnja za ustanovitev društva je bila zavržena. Slovenci so Nemce prehiteli in so že aprila tega leta ustanovili društvo Celjski dom, ki naj bi gojilo strpnost in razumevanje celjskega slovenskega in nemškega meščanstva. To leto so v zemljiški knjigi ponovno prenesli lastnino hiše na razpuščeno društvo Nemška hiša, da bi jo konec leta lahko dedovalo novo društvo Celjski dom. Sudmarka je seveda vložila tožbo in okrožno sodišče v Celju ji je celo prisodilo predmet tožbe, hišo. Deželno sodišče v Ljubljani in višje sodišče v Zagrebu sta tožbo zavržila z utemeljitvami, da je bil prvotni namen društva gojiti rasne razprtije in da Sudmarka ni identična s tistim društvom, ki je imenovano v pravilih Nemške hiše.

Zaradi razpustitve društva Nemška hiša, prenosa društvenega premoženja na društvo Celjski dom, katerega nameni niso ustrezali pravilom Nemške hiše, in zaradi prepovedi ustanovitve društva Union se je odvetnik celjskih Nemcev dr. Walter Riebl junija 1930 s peticijo obrnil na Društvo narodov v Ženevi, češ da Jugoslavija krši manjšinske pravice. Jugoslovanska vlada je bila pripravljena popustiti nemški manjšini pri šolskem vprašanju, celjska Nemška hiša pa je ostala Celjski dom.⁵⁰

Narodna vlada je leta 1919 sekvestrirala tudi podobno društvo na Ptujju, namreč leta 1893 ustanovljeno Deutsches Vereinshaus. Vendar so člani društva na Ptujju pravočasno prilagodili društvena pravila novemu času in leta 1922 je bil sekvester nad društvenim domom ukinjen.⁵¹

Planinske kočje Deutscher und Österreichischer Alpenverein

Planinske kočje v Julijskih in Kamniško-Savinjskih Alpah so bile po prvi svetovni vojni v veliki meri uničene; v Julijskih Alpah tudi zaradi soške fronte, v Kamniško-Savinjskih Alpah pa zaradi slabega vzdrževanja. Narodna vlada SHS v Ljubljani je vse kočje Nemškega in Avstrijskega planinskega društva ter Avstrijskega turistovskega kluba sekvestrirala. Vse sekvestrirano premoženje so ocenili na 52.000 kron. Slovensko planinsko društvo (SPD) jih je z izdatno pomočjo vlade in drugih darovalcev že leta 1919 odplačalo. Zlasti nemške kočje so bile ob koncu vojne skoraj povsem izropane, zato je njihova obnova po nakupu za SPD predstavljala težko materialno breme. SPD je v Julijskih Alpah od tujcev odkupilo štiri kočje, v Karavankah in Kamniških Alpah pa osem planinskih postojank.⁵²

Pri deavstrizaciji oziroma degermanizaciji slovenskega ozemlja v okviru Kraljevine SHS, kar je v slovenskem primeru ena in ista stvar, so imeli pomembno vlogo tudi

50 Andrej Studen, Beseda dve o Nemški hiši v Celju, Celjski zbornik 1991, 39–51; Beseda o razpustu društva Deutsches Haus v Celju, Slovenski narod, 25. 9. 1919; Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Wien, München 1988, 185–187.

51 Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem, n. d., 78.

52 Občni zbor Slovenskega planinskega društva, Slovenski narod, 30. 12. 1919; Občni zbor osrednjega društva, Planinski vestnik, XXI/1921, 22; Stoletje v gorah, Ljubljana 1992, 151; Ervin Dolenc, Turizem v slovenskih hribih in gorah, v: Razvoj turizma v Sloveniji, ur. Franc Rozman, Žarko Lazarevič, Bled 1996, 139.

poskusi, da bi oslabili izredno veliko gospodarsko moč tukajšnjih Nemcev. Zakonodaja, ki je državljanom sovražnih držav (Nemčija, Avstrija in Madžarska) omejevala zemljiško posest in industrijsko oziroma podjetniško lastnino, že sama po sebi ni bila zelo omejevalna, po drugi strani pa se ni dotikala nemške manjšine, katere pripadniki so imeli jugoslovansko državljanstvo. Največjo moč pri spreminjanju lastništva nepremičnin in hkrati proti organiziranemu delovanju nemške manjšine so imele državne oblasti pri prevzemanju ali ukinjanju društev. Z več naredbami Poverjenišva za notranje zadeve je poleti 1919 Deželna vlada za Slovenijo preprosto razpustila vrsto nemških društev z utemeljitvami, da so podružnice društev s sedežem v tujini, da njihov osnovni namen nasprotuje interesom Kraljevine SHS (kar je v primeru društev Deutscher Schulverein in Südmark držalo) ali da njihov statut ne ustreza zakonodaji nove države. V času aktualnega boja za Koroško je bilo na ta način razpuščenih več kot 200 podružnic nemških društev, njihovo premoženje pa zaplenjeno.⁵³

53 Arnold Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938*, v: *Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941*, Wien, München 1988, 196; Janez Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, n. d., 77–79.